

**จาก “ฮารอมัยน์” สู่ “อุษาคเนย์” : อิสลามากิวัตน์ผ่าน
สถาบันการศึกษาอิสลามต้นศตวรรษที่ 20**

นุมาน หะยีมะแซ

**Department of History, School of Humanities
Universiti Sains Malaysia, Penang, MALAYSIA**

**สัมมนาวิชาการ “โลกของอิสลามและมุสลิมในอุษาคเนย์”
วันที่ 27-28 มี.ค. 2552 ณ โรงแรม ทวิน โลตัส นครศรีธรรมราช
โดยมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์**

นินยามศัพท

- ฮาอมัยน์มาจากคำว่า “ฮาราม” (حرام) หมายถึง ต้องห้าม
ฮาอมัยน์ (حرامين) เป็นคำนามที่บ่งบอกถึง จำนวน 2 กล่าวคือ
สิ่งหรือของต้องห้าม 2 อย่าง

- ฮารอมัยน์ในทางวิชาการ หมายถึง ดินแดนต้องห้ามทั้ง 2 แห่ง ที่มีนครมักกะฮ์และนครมาดีนะฮ์ ซึ่งอยู่ในประเทศซาอุดีอาระเบีย ปัจจุบัน
- มักกะฮ์เป็นที่ตั้งของกะอฺบะฮ์ สถานที่ที่มุสลิมพินหน้่าไปขณะละหมาด 5 เวลา และสถานที่ประกอบศาสนกิจสำคัญ คือ ฮัจญ์ และอุมเราะฮ์ ขณะที่มาดีนะฮ์เป็นที่ตั้งของมัสยิดศาสดา (Masjid Nabawi)
- อับดุล อัล-มาลิก อิบน์ อับดุลลอฮ์ อัล-ญุวัยนีย์ อัล-ฮารอมัยน์ (Abdul Malik Ibn Abdullah al-Juwaini al-Haramayn)

ภาพประกอบที่ 1 : ตำแหน่งที่ตั้งนครมักกะฮ์และนครมาดีนะฮ์

ภาพประกอบที่ 2 : ทวีปเอเชีย

ฮารอมัยน์มีความสำคัญมากที่สุดอย่างน้อยใน 3 เรื่องด้วยกัน

- 1) ฮารอมัยน์ในฐานะเป็นจุดศูนย์รวมจิตวิญญาณของมุสลิมทั่วโลก
- 2) ฮารอมัยน์ในฐานะเป็นศูนย์กลางประกอบศาสนกิจฮัจญ์
- 3) ฮารอมัยน์ในฐานะเป็นศูนย์กลางการศึกษาอิสลาม

ภาพประกอบที่ 3 : มัสยิดอัล-ฮารอม มักกะฮ์

ภาพประกอบที่ 4 : มัสยิดนาบาวี๋ มาดีนะฮ์

1.ฮารอมัยนีในฐานะศูนย์รวมจิตวิญญาณของมุสลิม

- การละหมาด 5 เวลาในแต่ละวันของมุสลิมทั่วโลกที่ต่างต้องพิน
หน้าไปยังวิหารกะอฺบะฮฺ ได้นำจิตวิญญาณของมุสลิมสู่จุดเดียวกัน
- การเริ่มต้นของศาสนาอิสลามและการเผยแผ่อิสลามของศาสดา
มุหัมมัดที่เริ่มจากฮารอมัยน์ก่อนที่อิสลามจะเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ
รวมถึงอุษาคเนย์
- ความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of belongings)

1. ฮารอมัยนีในฐานะศูนย์รวมจิตวิญญาณของมุสลิม (ต่อ)

- ความรู้สึกถึงเอกภาพในความหลากหลายที่เรียกว่า “community” และเพิ่มระดับสู่ “liminality” หรือ เอกภาพทางจิตวิญญาณจากความมากมายของคน
- C. Snouck Hurgronje ในหนังสือ *Mekka in the Latter Part of the 19th Century* และ M.F. Laffan ในหนังสือ *Islamic Nationhood and Colonial Indonesia : The Umma Below the Wind* ให้ข้อสรุปว่า ฮัจญ์เป็นปัจจัยสำคัญของการ “ฟื้นฟูอิสลาม”

1. ฮารอมัยนีในฐานะศูนย์รวมจิตวิญญาณของมุสลิม (ต่อ)

- Laffan ศึกษาความเป็นเอกภาพของมุสลิม โดยยึดหลักฐานและเอกสารอาหรับซึ่งระบุว่า “Rihlah Hijaziyah” ที่ดำเนินมาตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 19 มีอิทธิพลอย่างสูงต่อความรู้สึกชาตินิยม (Sense of Nationhood) ในอินโดนีเซีย

2. ฮารอมัยนีในฐานะเป็นศูนย์กลางประกอบศาสนกิจฮัจญ์

- การประกอบศาสนกิจฮัจญ์ถือเป็นข้อบังคับที่สำคัญข้อสุดท้าย (จาก 5 ข้อ) ของมุสลิม
- มีเงื่อนไขหลัก 2 ประการ คือ ความสามารถทางทรัพย์สินและความสามารถทางร่างกาย (คือร่างกายแข็งแรง)

2. ฮารอมัยน์ในฐานะเป็นศูนย์กลางประกอบศาสนกิจฮัจญ์

- ความยากลำบากไม่ได้เป็นอุปสรรคสำคัญของการประกอบศาสนกิจฮัจญ์ แต่เป็นความทรงจำที่ดีเยี่ยมตลอดการเดินทาง การใช้ชีวิตในฮารอมัยน์ และการเดินทางกลับ
- การประกอบศาสนกิจฮัจญ์ถือเป็นการรวมตัวของมวลมนุษยชาติที่ใหญ่ที่สุด

3. ฮารอมัยน์ในฐานะเป็นศูนย์กลางการศึกษาอิสลาม

- นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 18 19 และต้นศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา คือ การเรียนรู้หลักการและศาสตร์ของศาสนาอิสลามจากผู้รู้ที่หลากหลายทั้งชาวอุษาคเนย์ด้วยกันเอง หรือ ชาวอื่น ๆ โดยเฉพาะผู้รู้ชาวอาหรับ
- การศึกษาหาความรู้เป็นสิ่งจำเป็น (Fardhu) มาผนวกกับความ สำคัญ ของสถานที่ศึกษาอย่างมักกะฮฺ และมาดีนะฮฺ หรือฮารอมัยน์
- ฮารอมัยน์เป็นจุดศูนย์รวมของนักคิด ผู้รู้ ('ulama) นักปราชญ์ นักวิ ผู้นำ ผู้ปกครอง และชนชั้นนำอื่น ๆ สามารถพบปะแลกเปลี่ยน ความรู้ ความคิดเห็น และความเป็นไปของโลกมุสลิม

3. ฮารอมัยน์ในฐานะเป็นศูนย์กลางการศึกษาอิสลาม (ต่อ)

- ระบบการศึกษาในฮารอมัยน์มีทั้งระบบ halaqah และระบบ madrasah
- การเข้าใจในภาษาอาหรับและการเข้าใจตัวของอัล-กุรอานและหะดีษที่ดี หรืองานเขียนของปวงปราชญ์คลาสสิกที่ดี จำเป็นต้องเรียนรู้และเข้าใจภาษาอาหรับอย่างละเอียดและถ่องแท้จึงจะสามารถเข้าถึงแก่นแท้ของคำสอนศาสนาอิสลาม

การศึกษาอิสลาม ของชาวอุษาคเนย์ในฮารอมัยน์

- การศึกษาความรู้ศาสนาที่สำคัญ คือ การเดินทางไปขวนขวายหาความรู้ในฮารอมัยน์
- ผู้ที่เดินทางไปศึกษาวิชาศาสนาในฮารอมัยน์ยุคแรกจากอุษาคเนย์ ปรากฏในช่วงกลางศตวรรษที่ 17
- เซกยูซุฟ มากัซซัร เดินทางไปอาหรับในปีค.ศ. 1644 และกลับมาตุภูมิในปีค.ศ. 1670 และเซก อับดุลรออุฟ ซิงเกล (Syeikh 'Abd Al-Ra'uf Singkel) ทั้งสองท่านได้ศึกษาความรู้ศาสนาและปรัชญากับอุลามะอูหลายท่านในฮารอมัยน์ โดยเฉพาะกับผู้รู้คนสำคัญในมาดีนะฮะ คือ เซก อิบรอฮีม อัล-กูรานีย์ (Syeikh Ibrahim al-Kurani)
- ศาสนุศิษย์ของท่านเป็นบุคคลสำคัญในการพัฒนาการศึกษาตามกระบวนการอิสลามากิวัตน์ในศตวรรษที่ 18 เช่น มุหัมมัด อับดุลวาฮับ (อาหรับ) และ ซาห์ วาลียุลลอฮ (อินเดียน)

- การประกอบศาสนกิจสำคัญไม่ได้เป็นเป้าหมายเพียงอย่างเดียวของชาวอุษาคเนย์ แต่ในช่วงเวลาก่อนและหลังการเสร็จภารกิจประกอบศาสนกิจสำคัญ พวกเขา มักจะไปนั่งฟังการบรรยายวิชาการศาสนาจากผู้รู้ ทั้งในมັกกะฮ์และมาคีนะฮ์
- อุละมาอุษาคเนย์หลายท่านที่สอนหนังสือ ตำรา มีทั้งในตัวมัสยิดหลัก และที่บ้านของอุละมาอูเอง

ตารางที่ 1 : จำนวนผู้เดินทางไปประกอบศาสนกิจฮัจญ์ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1853-1936

ปี	จำนวนฮัจญาจ (Hujjaj) จากอินโดนีเซีย	จำนวนฮัจญาจ จากที่อื่นที่ญิดดะฮ์	ร้อยละ
1853	1,100	--	--
1858	3,700	--	--
1873	3,900	30,000	13
1878	4,600	30,000	15
1882-3	5,300	27,000	19
1887-8	4,300	50,000	9
1892-3	8,100	90,000	9
1897-8	7,900	38,000	20
1902-3	5,700	34,000	17
1907-8	9,300	91,000	10
1911-2	18,400	83,000	22
1916-7	70	8,600	1
1920-1	28,800	61,000	47
1925-6	3,500	58,000	6
1930-1	17,000	40,000	42
1935-6	4,000	34,000	12

การศึกษาอิสลามของชาวอุษาคเนย์ในฮารอมัยน์ (ต่อ)

- ในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 และต้นศตวรรษที่ 20 อย่างน้อยที่สุดมีผู้รู้ 4 ท่านที่เป็นที่รู้จักในความเชี่ยวชาญด้านวิชาการศาสนาที่แตกฉาน
 1. นาวาวี บันเตน (Nawawi Banten/ เสียชีวิต 1896/97)
 2. อะห์หมัด กาทิบ (Ahmad Khatib/ เสียชีวิต ค.ศ.1919/20)
 3. กิยาอี มะฮฟูซ เตอร์มัส (Kiai Mahfuz Termas/เสียชีวิต ค.ศ.1919/20)
 4. เชคอะห์หมัด บินมุหัมมัด เซ็น อัล-ฟาฏอนี (Syeikh Ahmad bin Muhammad Zain al-Fatani/ เสียชีวิต ค.ศ 1908)

การศึกษาอิสลามของชาวอุษาคเนย์ในฮารอมัยน์ (ต่อ)

- นาวาวิยฺ บันเตน ถือเป็นอุละมาอ์ที่มีผลงานมากมาย ได้เขียนตำราหลากหลายสาขาในภาษาอาหรับมากกว่าในภาษามลายู
- ปัจจุบันตำราของท่านจำนวน 22 เล่ม ยังคงใช้ศึกษาในเปอซันเตรน โดยมี 11 เล่มอยู่ใน 100 ตำราที่นิยมศึกษามากที่สุดในเปอซันเตรน
- อุละมาอ์หลายท่านที่เป็นศิษย์ของท่านเป็นแนวหน้าในขบวนการอิสลามิกวิวัฒน์ต้นศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะอะห์หมัด กาทิบ มินังตาเบา (Minangkabau, Sumatra) บิดาแห่งการฟื้นฟูอิสลามแห่งอินโดนีเซีย

การศึกษาอิสลามของชาวอุษาคเนย์ในฮารอมัยน์ (ต่อ)

- อะห์หมัด คอติบ เป็น 1 ในอุละมาอุษาคเนย์หลายท่านที่ได้รับการรับรองจากรัฐบาลซาอุดีอาระเบียให้สอนศาสนาอย่างเป็นทางการและเป็นอิหม่าม (ผู้นำละหมาด) ในมัสยิดอัล-ฮารอม
- การคัดค้านแนวทาง “matrilineal” (การให้ความสำคัญกับสมาชิกฝ่ายหญิงในครอบครัว) ในถิ่นกำเนิด และการต่อต้านแนวคิดซูฟี นักชาบันดารียะฮ์ (Naqsabandariyah)

การศึกษาอิสลามของชาวอุษาคเนย์ในฮารอมัยน์ (ต่อ)

- กียายี มะฮฺมุซ เตอร์มัส เป็นอีกท่านที่เป็นที่รู้จัก เดิมเป็นชาวกวาศ ศึกษาด้านการอ่านอัล-กุรอาน
- เป็นอุละมาอฺจากอินโดนีเซียบุคคลแรกที่สอนตำรา Sahih Bukhari, หนังสือรวบรวมวจนะของท่านศาสดาเล่มสำคัญที่สุด

การศึกษาอิสลามของชาวอุษาคเนย์ในฮารอมัยน์ (ต่อ)

- เชก อะห์หมัด บิน มุหัมหมัด เซ็น อัล-ฟาฏอนีย์ เป็นชาวปัตตานี
- เดินทางไปศึกษาวิชาทางการแพทย์ (al-Tib) ที่บัยตุลบักดิส (ในปาเลสไตน์ปัจจุบัน) เป็นชาวมลายูคนแรก که ศึกษาด้านนี้ โดยเฉพาะ และได้แต่งตำราเล่มหนึ่งด้านนี้ คือ “Thaiyibul Ihsan fi Thibbil Insan”(สุดยอดแห่งความดีคือการรักษามวลมนุษย์)
- ท่านได้แต่งตำราจำนวนมาก แต่ที่ยังคงหลงเหลืออยู่มี 76 เล่ม และมีตำราแพทยศาสตร์รวมอยู่ด้วย

ตารางที่ 2 : จำนวนประชากรไทยที่สำรวจได้ในชาอูดีอาระเบียปี ค.ศ.1956 (พ.ศ. 2499)

ลำดับ	อาชีพ	จำนวน ประชากรไทย	สถานที่พักอาศัย ในชาอูดีอาระเบีย	เมือง หลัก
1	นักเรียน	679	ซามียะฮฺ กอรเราะฮฺ มุคดาฮา นากอ ซาอิบ มัซฟาလာฮฺ ชุกาลิล ซุมาลียะฮฺ กุซาซียะฮฺ ญิยาต ซุบัยกะฮฺ ญาบัลบูกิส มัรวะฮฺ ฟาลัก ญัวร์วัล ซอฟา ฮาฟาอีย ซุมาลีย์ กอซซะฮฺ มะฮฺลา	มักกะฮฺ
2	ประกอบ อาชีพอื่น ๆ	--	--	--

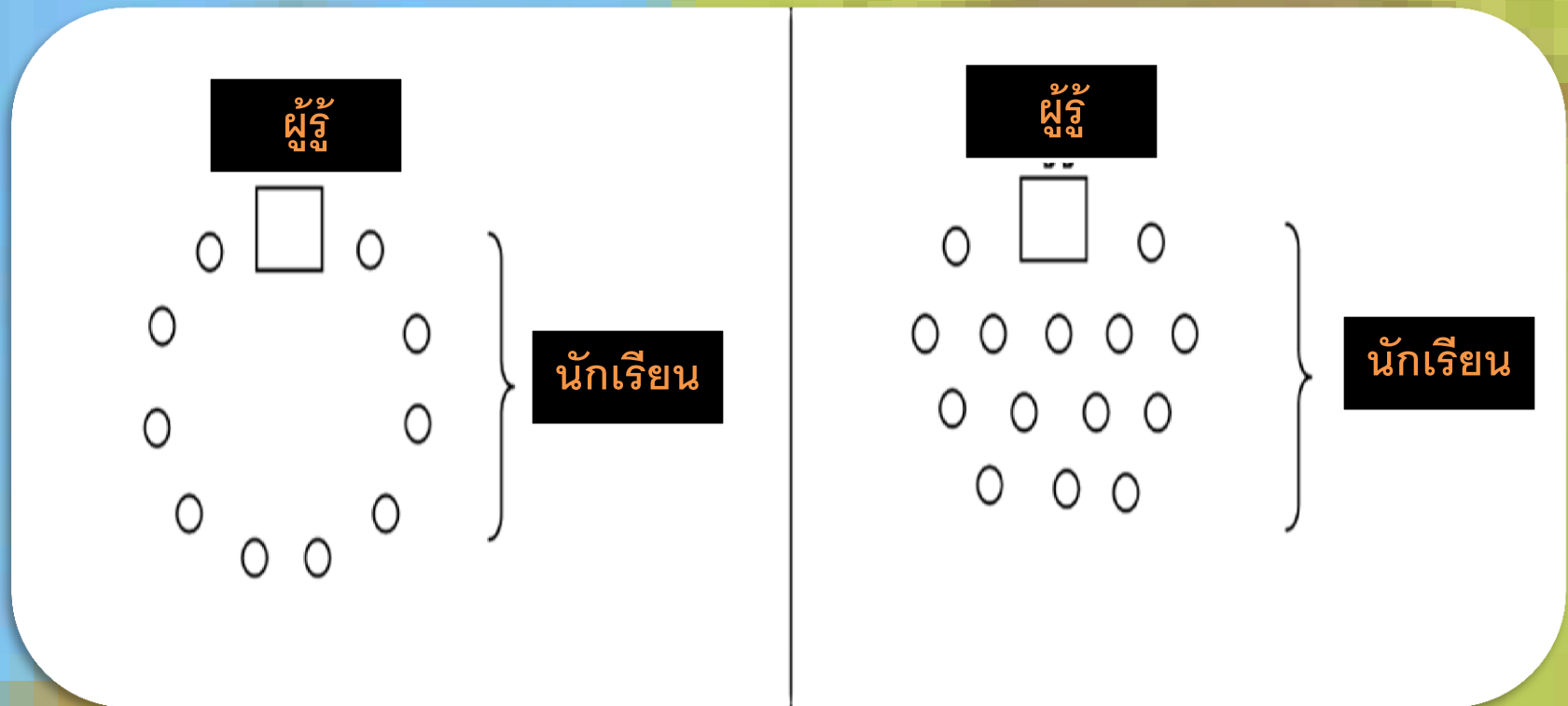
การศึกษาอิสลามในฮารอมัยน์

- การศึกษาอิสลามในฮารอมัยน์มีด้วยกัน 2 ระบบ คือ
 1. ระบบล้อมวงในบริเวณมัสยิด หรือบ้านของนักปราชญ์ (halaqah)
 2. ระบบมัคเราะฮะฮ์ (madrasah)

1. ระบบล่อมวงในบริเวณมัศยิด หรือบ้านของนักปราชญ์ (halaqah)

- ระบบฮาลาเกาะฮุเน้นผู้สอนเป็นศูนย์กลาง ลักษณะล่อมวงเป็นการนั่งพับเพียบล่อมวงโดยมีผู้รู้อยู่ในวงด้วย
- ระบบการศึกษาแบบฮาลาเกาะฮุขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้รู้ในการอธิบายถึงแก่น (Essence of Knowledge) ของความรู้ การอธิบายที่ดีเยี่ยม การอภิปรายที่ละเอียดถี่ถ้วน และขึ้นอยู่กับความสามารถของนักเรียนด้วย

ภาพประกอบที่ 5 : Model 1 และ Model 2

- 2. ระบบมัดเราะฮะฮ์ (madrasah)
- ระบบมัดเราะฮะฮ์เกิดขึ้นหลังจากยุคของท่านศาสดาราว 3 ศตวรรษ มีวัตถุประสงค์เพื่อแยกกิจกรรมการเรียนการสอนออกจากบริเวณมัสยิด และให้อยู่ในกรอบสถานศึกษาเฉพาะของตน ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการบริหารจัดการศึกษา
- ระบบมัดเราะฮะฮ์มีความสมบูรณ์แบบในฐานะสถาบันการศึกษา โดยเฉพาะมีการรวบรวมหนังสือและเอกสารมากมายในห้องสมุดขนาดใหญ่สำหรับการศึกษาค้นคว้า
- มัดเราะฮะฮ์แห่งแรกในฮารอมัยน์สถาปนาในปี ค.ศ.1175 (ฮ.ศ.571) โดยอาฟีฟ อับดุลลอฮ์ มุหัมมัด อัล-อุรซุฟี (‘Afif ‘Abdullah Muhammad al-‘Ursufi /เสียดชีวิต ค.ศ 1196)

**ตารางที่ 3 : จำนวนนักเรียนไทยที่ศึกษาในสถาบันต่างๆ ในประเทศซาอุดีอาระเบีย
สำรวจในปี ค.ศ 1966 (พ.ศ 2509)**

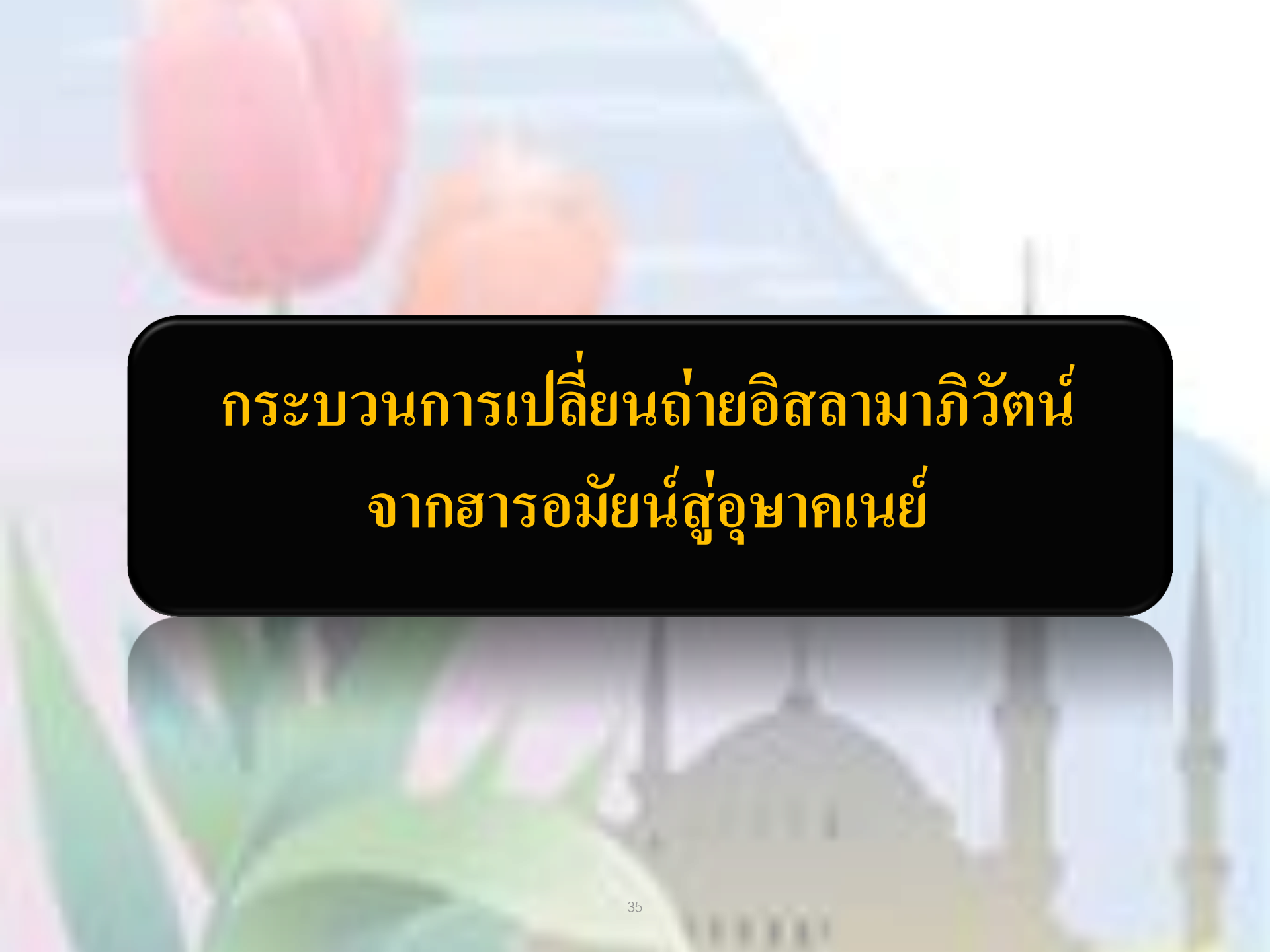
ลำดับ	รายชื่อสถาบันการศึกษา	จำนวน นักเรียน	ลำดับ	รายชื่อสถาบันการศึกษา	จำนวน นักเรียน
1	Usul, Masjid al-Haram	139	13	Madrasah Rahmaniyyah	1
2	Usul, House of Individual 'Ulama	40	14	Madrasah Lailiyyah	4
3	Madrasah Indonesiyyah	75	15	Madrasah Asasiyyah	1
4	Madrasah Shaulatiyah	3	16	Al-Qur'an, not identified mosque	3
5	Madrasah Dar al-'Ulum	70	17	Madrasah al-Falah	6
6	Madrasah Ma 'ahad	3	18	Al-Qur 'an, Masjid al-Haram	3
7	Fiqh, Masjid al-Haram	54	19	Hadith, Masjid al-Haram	2
8	Al-Qur 'an, not identified the institution	5	20	Al-Qur 'an, Jeddah	1
9	Al-Qur 'an, House of Individual 'Ulama	121	21	Madrasah Madinah	17
10	---not identified	4	22	Madrasah Saudiyyah	6
11	Fiqh, House of Individual 'Ulama	16	23	Institute to train sawing	1
12	Fiqh, not identified mosque	2			
				Total	598

การศึกษาอิสลามในฮารอมัยน์ (ต่อ)

- มัдресะฮ์ที่มีชาวอุษาคเนย์เข้าไปศึกษามี 2 แห่งด้วยกัน
- แห่งแรกมัдресะฮ์ที่สถาปนาขึ้นโดยมุสลิมอินเดียในปี ค.ศ.1874 คือ มัдресะฮ์เชาลาติยะฮ์ (Madrasah Shaulatiyah) และอีกแห่งหนึ่งที่ก่อตั้งขึ้นในระยะหลังไม่นาน คือ มัдресะฮ์อัล-ฟาละฮ์ (Madrasah al-Falah)
- แห่งที่ 2 คือ มัдресะฮ์ที่สถาปนาโดยชาวมลายู-อินโดนีเซีย หลัก ๆ มี 2 แห่ง คือ มัдресะฮ์ ดาร์ อัล-อูลูม (Madrasah Dar al-'Ulum ค.ศ.1934) และมัдресะฮ์ อินโดนีเซียฮ์ (Madrasah Indonesiyah)
- แห่งที่ 2 เป็นสถาบันมัдресะฮ์ที่ชาวอุษาคเนย์นิยมศึกษามากที่สุดเนื่องจากใช้ทั้งภาษามลายูและอาหรับ และดำเนินการสอนโดยชาวมลายู-อินโดนีเซีย

ภาพประกอบที่ 6 : ชาวอุษาคเนย์ที่ศึกษา ณ *Madrasah*
Dar al-‘Ulum al-Diniyyah ในทศวรรษ 2480 (1940)

กระบวนการเปลี่ยนถ่ายอิสลามาวัตน์ จากहारอมัยน์สู่อุษาคเนย์

- ชาวอุษาคเนย์ได้นำองค์เอาความรู้ทั้งหมดด้านศาสนาเข้ามาในกระบวนการศึกษาเรียนรู้ การปฏิบัติศาสนกิจและการนำเสนอแนวคิดที่ถูกต้องตามที่ได้ศึกษามาเป็นแม่แบบในการเผยแพร่ความรู้ในการลบล้างสิ่งมลาย ความเข้าใจผิดในความเชื่อ และหลักปฏิบัติของชาวอุษาคเนย์
- นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมาจนถึงต้นศตวรรษที่ 20 องค์ความรู้ศาสนาทั้งหมดมาจากดินแดนฮารอมัยน์

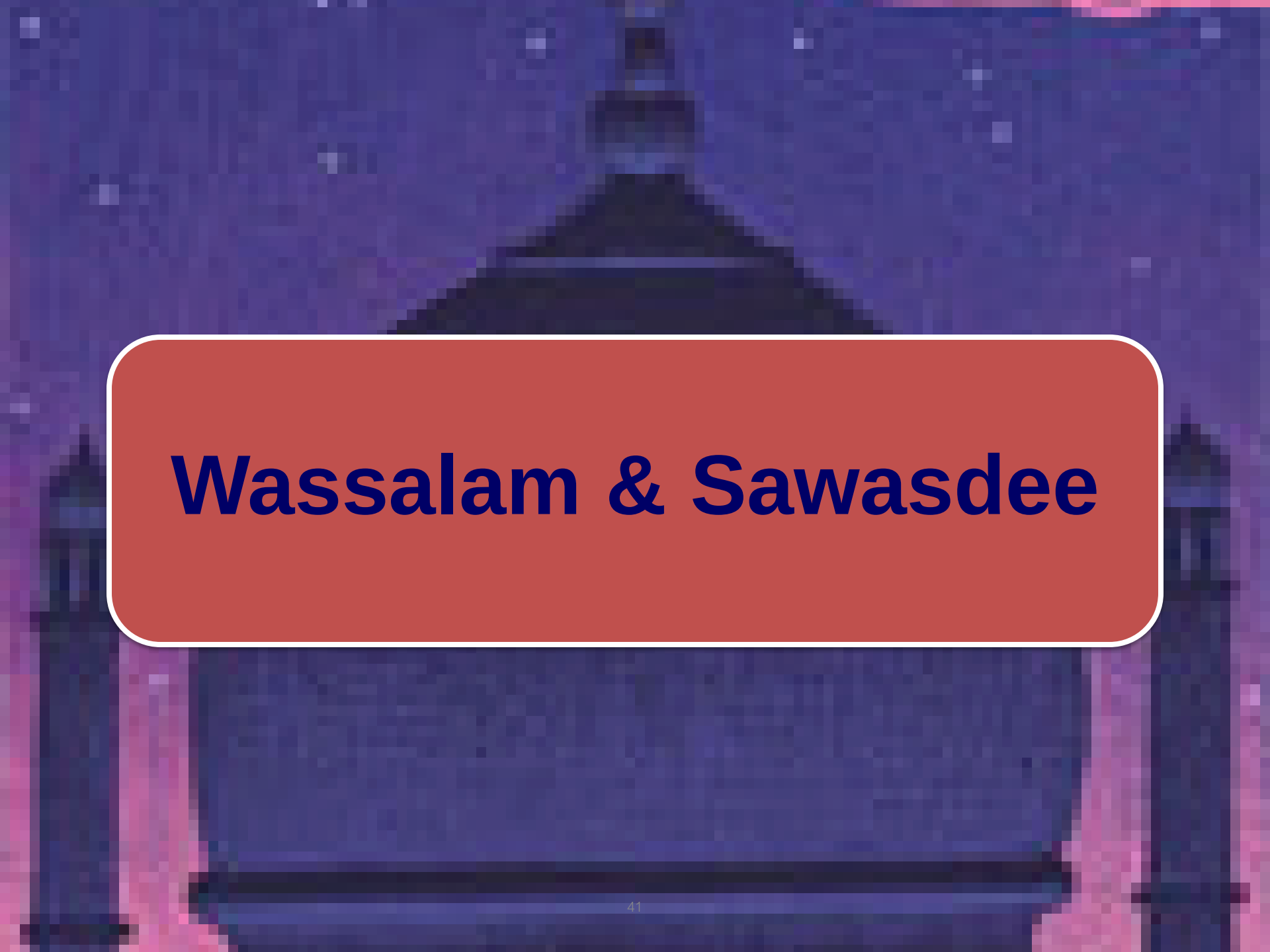
- การเริ่มต้นของศตวรรษที่ 20 ถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในโลกมุสลิมหลายอย่าง
- ประการแรก การแผ่ขยายของแนวคิดฟื้นฟูอิสลามที่นำแนวคิดโดยมุห์หมัด อับดุล และศิษย์ของเขาเอง รอชิด ริฎอ
- ประการที่สอง การล่มสลายของอาณาจักรออตโตมาน ทำให้โลกมุสลิมแยกเป็นประเทศเล็กประเทศน้อยภายใต้การครอบงำของโลกตะวันตก
- ประการที่สาม กระแสการเรียกร้องเอกราชผ่านกระบวนการอิสลามิกวัตน์โดยเฉพาะในหมู่ปราชญ์ศาสนา

- ผู้สำเร็จการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาในชุดนี้เป็นแกนนำสำคัญในการยกระดับมุสลิมโดยการก่อตั้งรูปแบบการศึกษาในแบบของมัธยมศึกษาในช่วงต้นศตวรรษที่ 20
- เช่น มัธยมศึกษาสาธาณูปการ มัธยมศึกษาอาคาบิยะฮ์ และ มัธยมศึกษาดีนียะฮ์ในอินโดนีเซีย มัธยมศึกษาอัล-มัซฮูร และมัธยมศึกษาอัล-มะอูรีฟ อัล-วาฏอญียะฮ์ในมาเลเซีย มัธยมศึกษาอัล-คะฮฺวะฮ์และมะอูฮ์ด อัล-มะรีฟ อัล-วาฏอญียะฮ์ในภาคใต้ของไทย

- การลบล้างความเชื่อและหลักปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณี (adat) ที่ผิดและขัดกับหลักศาสนา ความเชื่อและหลักปฏิบัติได้รับการตำหนิและปรามอย่างหนัก พร้อม ๆ กับการสอนให้อนุชนรุ่นใหม่ได้เข้าใจหลักการศาสนาที่กว้างขวางมากขึ้น
- การใช้สื่อและวิชาการสมัยใหม่มาใช้ในการเรียนการสอน มีการประเมินความสามารถ และมีลำดับขั้น อีกทั้งยังเน้นการนำความรู้มาใช้จริงในชีวิตด้วย

บทสรุป

- สำหรับชาวอุษาคเนย์แล้ว “ฮารอมัยน์” ถือว่ามีความสำคัญมากที่สุดในช่วงศตวรรษที่ 17 18 19 และครั้งแรกของศตวรรษที่ 20
- เนื่องจากฮารอมัยน์คือแหล่งเรียนรู้และแหล่งสั่งสมความรู้ ผ่านการสอนโดยผู้รู้จากทั้งชาวอาหรับ ชาวอื่น ๆ และ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวอุษาคเนย์เอง ประสพการณ์จากฮารอมัยน์ได้ถูกเปลี่ยนถ่ายมายังชาวอุษาคเนย์ในดินแดนมาตุภูมิ และเป็นฐานสำคัญสู่พัฒนาการองค์ความรู้ในยุคทศวรรษที่ 70-90 หรือแม้แต่ในยุคปัจจุบันในบางพื้นที่อย่างภาคใต้ของไทย
- อย่างไรก็ดีบทบาทของฮารอมัยน์สำหรับชาวอุษาคเนย์ในแง่ของแหล่งเรียนรู้อิสลามได้ลดลงอย่างมากตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา ผู้รู้ในฮารอมัยน์จากอุษาคเนย์เองไม่มีความรู้สูงพอเทียบเคียงรุ่นก่อน ๆ ได้

Wassalam & Sawasdee